

İbn Kemmûne'nin Evren Tasavvuru

Fatma Zehra PATTABANOĞLU*

ÖZ

Ortaçağda Aristoteles'in doğa felsefesi ve Batlamyus'un evren anlayışından yola çıkan filozoflar, fizik ve evren hakkında önemli gelişmeler kaydetmişlerdir. Batlamyus'un matematiksel modelleri ile Aristoteles'in fizik teorisinin birbiriyle tutarsız görünmesi, İbn Heysem'le (ö.1039) başlayan Yunan bilim geleneğine karşı eleştirel çalışmaları ortaya çıkarmıştır. Böylece 13. yüzyılda Bitrûcî (ö.1217), Müeyyedüddin el-Urdî (ö.1266), Nasîruddin et-Tûsî (ö.1274) ve Necmeddin el-Kâtibî el-Kazvîni (ö.1276) gibi bilim adamlarının sahip olduğu fiziksel ve matematiksel bakış açıları sayesinde alternatif evren modelleri oluşturulmuştur. Bu birikim de bir sonraki yüzyılda yetişen Kutbeddin eş-Şîrâzî'yi (ö.1311) ve İbn Şâtîr'ı (ö.1375) astronomi alanında önemli bir seviyeye ulaştırmıştır. Batı'da ise bu teorilerden yola çıkan Kopernik, Güneş merkezli evren modelini keşfederek bilimsel devrimin kapılarını açmıştır.

Çalışmamızın konusu olan Sad b. Mansur İbn Kemmûne (ö.1284) zikredilen bilim adamlarının çağdaşlarıdır. Onların eserlerine özetler yazmış, atıfta bulunmuş ve felsefi problemler hakkında mektuplaşmıştır. İslam felsefe tarihinin İbn Sînâ (ö.1037) ve Sühreverdî (ö.1191) gibi büyük filozoflarının eserlerine de şerhler yapmıştır. Böylece o, geçmiş dönemin ve çağının bilim ve felsefesini çok iyi takip ederek mantık, fizik, metafizik, astronomi, tıp ve kimya dallarında eserler kaleme almıştır. Aslen Yahudi bir aileye mensup olan filozof, yaşamının büyük bir bölümünü Bağdat'ta geçirmiştir. İslam felsefe geleneğinin

* Doç. Dr., Kastamonu Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, Kastamonu/TÜRKİYE
E-posta: fzebrapattabanoglu@hotmail.com, ORCID: 0000-0001-6756-8387, DOI: 10.32704/erdem.656946
Makale Gönderim Tarihi: 13.05.2019 * Makale Kabul Tarihi: 25.11.2019 * (Araştırma Makalesi)
Not: Bu makale *İbn Kemmûne ve Felsefesi* adlı doktora tezinin evrenle ilgili bazı verilerine dayanarak geliştirilmiş ve yeniden düzenlenmiş halidir. Makalenin oluşum aşamasında metni gözden geçiren ve yönlendirici bilgileriyle destek veren Prof. Dr. Yavuz Unat'a teşekkürlerimi sunmak isterim.

özellikle Őerhlerle devam ettiği bu dönemde, bilim adamlarının kendilerine tevarüs eden bilgiyi nasıl yorumlayıp aktardıklarını ve evrenin fiziki yorumu üzerinde nasıl tartıştıklarını bütüncül bir şekilde görmek için, disiplinler arası bireysel çalışmaların incelenmesine de ihtiyaç vardır. Nitekim bilimsel bilginin nasıl değerlendirildiği ve özgünlükleri ancak bu şekilde ortaya çıkacaktır. İşte bu sebeple çalışmamızda İbn Kemmüne'nin evren anlayışını ele alacağız. Onun evren teorisi metafizik ve kozmolojik içeriğe sahip olduğu kadar, astronomi biliminden de esintiler taşımaktadır. Bu minvalde filozofun düşüncelerinden yola çıkarak, öncelikle evrenin nasıl meydana geldiğini ele alacağız. Sonra ay-üstü ve ay-altı âlem ayırımına dayanarak gök akılları, gök cisimleri ve yeryüzünde oluş-bozuluşun etkisiyle meydana gelen olaylar hakkında bilgiler vereceğiz. Son olarak felsefe ve bilim tarihi açısından filozofun teorilerinin bir katkısının olup olmadığını tespit etmeye çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Evren, İbn Kemmüne, sudur, gök küreleri, gezegenler, dört unsur

Ibn Kammûna's Thought of the Universe

ABSTRACT

In the Middle Age, philosophers, who grounded on Aristotle's philosophy of nature and Ptolemy's understanding of the universe, improved important developments about physics and the universe. The inconsistency between Ptolemy's mathematical models and Aristotle's theory of physics revealed critical studies against the Greek scientific tradition that began with Ibn al-Haytham (d.1039). Thus in the 13th century, the alternative universe models have been created thanks to the physical and mathematical perspectives of scientists such as Bîtrûcî (d.1217), Müeyyedüddîn al-Urdî (d.1266), Nasîruddîn at-Tûsî (d.1274) and Necmeddîn al-Kâtibî al-Kazwîni (d.1276). Scientists have created alternative universe models through their physical and mathematical perspectives. This accumulation moved up Qutbuddîn ash-Shîrâzî (d.1311) and Ibn Shatîr (d. 1375), who grew up in the next century, into an important level in astronomy. In the West, Copernicus, starting from his theories, discovered the Sun-centered universe model and opened the doors of scientific revolution. In the West, Copernicus, starting from these theories, discovered the Sun-centered universe model and opened the doors of the scientific revolution.

Sad b. Mansur Ibn Kammûna (d.1284) who is the subject of article, is a contemporary of the aforementioned scientists. He wrote summaries, cited references and corresponded to philosophical problems about their works. He also commented on the works of great philosophers in the history of Islamic philosophy such as Avicenna (d.1037) and Suhrawardî (d.1191). Therefore wrote the works in the fields of logic, physics, metaphysics, astronomy, medicine and chemistry by following science and philosophy in the previous period and his period. The philosopher, who originally belonged to a Jewish family, spent most of his life in Baghdad. In this period that tradition of Islamic philosophy continued with paraphrases in particular, there is need to examine interdisciplinary individual works to see how scientists interpreted and transferred knowledge which was inherited to them and how they discussed on physical interpretation of the universe in a holistic way. As a matter of fact, this is the only way that scientific knowledge is evaluated and authenticity will be revealed. For this reason, in our article, we will examine Ibn Kammûna's understanding of the universe. His theory of the universe has metaphysical and cosmological content and also has the impact of astronomy. In this context, we will first consider how the universe came into being based on the philosopher's thoughts. Then we will give information about celestial minds, celestial bodies

and events that occur under the effect of formation-deterioration on the earth based on the distinction between the above-the-moon and the below-the-moon realms. Finally we will try to determine whether this has a contribution in terms of philosophy and history of science.

Keywords: Universe, Ibn Kammûna, procession, celestial spheres, planets, four elements

Giriş

Ortaçağ bilginlerinin evren tasavvurunda düşünce tarihindeki ikili kozmolojinin, yani Batlamyusçu eserlerde somutlaşmış bir astronomi anlayışının ve Aristotelesçi felsefi mirasın devralındığı görülmektedir. Bu süreçte İslam dünyasında her iki bilim adamının eserleri ayrıntılı bir şekilde incelenmiş, bilim süzgecinden geçirilmiş ve eleştirilere tabi kılınmıştır. İslam dünyasında Batlamyus'un matematiksel modelinin fizik yönden yetersiz olması nedeniyle ilk ciddi eleştiri İbn Heysem'den gelmiştir. Onun *el-Şükûk 'alâ Batlamyûs* eserinde *Almagest*'teki çözümlerin zevahiri kurtardığını fakat gerçeklikle eşleşmeyen modeller teklif ettiğini ortaya koymasıyla, teorik astronominin problemleri, İslam coğrafyasındaki bilimsel bilginin gelişiminin en güçlü tetikleyicisi haline gelmiştir (Huff 2010: 97-98). İbn Heysem ile başlayan astronomide şükûk (şüphe) geleneği neticesinde, İslam bilginleri alternatif modeller geliştirmiş ve Kopernik'e giden yolun açılmasında etkin olmuşlardır. 13. yüzyılda Bitrucî, Müeyyedüddin el-Urdî, Nasîruddin et-Tûsî ve Necmeddin el-Kâtibî, 14. yüzyılda ise, Kutbüddin eş-Şirâzî ve İbn Şâtır gibi bilim adamları fiziksel ve matematiksel olarak evren modellerine dair önemli bilgiler vermişlerdir. George Saliba'nın yazılarının önemli bir kısmı, bu bilgi transferinin ortaya çıkarılmasına yöneliktir (Saliba 2015: 155-167).

Yukarıdaki bilgilerle çağdaş olan İbn Kemmûne de, evren hakkındaki görüşlerinin bir kısmını onlarla yazışmalarında, eser özetlerinde ve atıflarında ortaya koymuştur. Ayrıca İslam felsefe geleneğinin bir takipçisi olarak, Meşşâî ve İshrâkî filozoflardan da istifade ederek bilim ve felsefenin aktarımında ve anlaşılmasında önemli bir rol üstlenmiştir. Astronomiyle alakalı eserlerin özetlerini şöyle sıralayabiliriz: *Mültekatün min telhisi'l-muhassal* (Nasîruddin et-Tûsî'nin Muhassal şerhinin özeti), *Telhisü'r-risâleti's-şemsiyye* (Necmüddin el-Kâtibi el-Kazvîni'nin *er-Risâletü's-Şemsiyye* isimli eserinin özeti), *Telhisü kitâbi'l-hey'e*, (Müeyyedüddin el-Urdî'nin *Kitâbü'l-hey'e* adlı eserinin özeti), *Telhisül-âsâri'l-bâkiye 'ani'l-kurûni'l-hâliye* (Birûnî'nin *el-Âsârü'l-bâkiye* isimli eserinin özeti), *Telhisü kânûni'l-mes'ûdi fi'l-hey'e ve'n-nücûm* (Birûnî'nin *Kânûnü'l-mes'ûdi* adlı eserinin özeti). İbn Kemmûne'nin Nasîruddin et-Tûsî, Necmeddin el-Kâtibî ile yazışmaları da günümüze kadar gelmiştir (Eserlerin yazma nüshaları için bkz. Pattabanoğlu 2014: 20-22).

İbn Kemmûne evrenle ilgili kendi düşüncelerini *el-Cedid fi'l-Hikme*, *Şerhül-İşârât*, *et-Tenkîhât fi Şerhi't-Telvihât*, *el-Kelimâtül-vecîze* ve *Telhisül-hikme* gibi eserlerinde paylaşmıştır. Bir taraftan İslam kozmolojisinin kaynakların-

dan kabul edilen Batlamyusçu dünya merkezli evren teorisini ve Aristoteles'in ay-altı ve ay-üstü taksimini benimsemiş, diğer taraftan klasik İslam felsefe geleneğinin de etkisiyle aslı Plotinus'un *Enneadlar'*ının IV. VI. ve VI. bölümleri olan, ancak Aristoteles'e nispet edilen *Esûlucya'*dan istifade etmiştir. Bundan dolayı özellikle semavî dinlerin Tanrı ve evren tasavvuruna getirdiği yaklaşımlar bakımından Plotinus'un sudur öğretisi, İbn Kemmûne'nin evren anlayışını da şekillendirmiştir. Nitekim Batı'da ve Doğu'da pek çok düşünürü etkileyen taşmak ve feyzan etmek anlamlarına gelen sudur terimi, kâinatın meydana gelişini yorumlamak üzere tasarlanmış olup, yokluktan yaratma inancından farklı bir düşünceyi ifade etmiştir (Kaya 2009: 467).

Suduru İslam dünyasında ilk defa sistemli olarak kullanan Fârâbî (ö.950), "İlk"i (Tanrı'yı), ikinci derecede var olanların ve Faal Aklın yakın sebebi olarak görmüştür. Ona göre ikinciler gök cisimlerinin varoluş sebebidirler ve onlara ruhanî varlıklar veya melekler denilir. İkincilerin hepsinde yetkinlik ve eksiklik durumu söz konusudur. Bunlar toplam on akıldır, önce birinci göğün varlığı zorunlu olarak çıkar ve ayın bulunduğu son göğe kadar bu taşma devam eder (Fârâbî 1993: 31-32). Yeni Platoncuların "Bir'den ancak bir çıkar" kaidesi, bir olan Tanrı'dan, çokluğu simgeleyen evrenin çıkışında, çözüm olarak kullanılmış ve kozmolojik, metafizik ve epistemolojik sorunlar da aynı sistem içinde anlaşılmalı çalışılmıştır. Bu bağlamda Tanrı "akıl, âkil ve mâkul" olan tek zattır ve bölünmez bir tek cevherdir (Fârâbî 1990: 21). Fârâbî'den sonra sistemli bir şekilde konuyu geliştiren İbn Sînâ (ö.1037) da bütün varoluşu Tanrı'nın bilgisine bağlamıştır. Buna göre Tanrı'nın bilgisinden meydana gelen "İlk akıl", zâtı gereği mümkün, İlk sebebiyle zorunlu varlıktır. Dolayısıyla onda, çokluk anlamının bulunması zorunludur. İlk İlke'den sonra ayrıık akılların sayısı, hareketlerin sayısına göredir ve bunun on olması mümkündür. İlk akıl, en uzak göksel cirmi hareket ettirir. Arkasından Zuhâl küresini hareket ettiren akıl gelir. Bu sudur, bizim nefslerimize taşan ve yer âlemine etki eden Faal akla kadar devam eder. Böylece Ay küresi oluşana kadar akıllar sıralanır, sonra unsurlar oluşur (İbn Sînâ 2005a: II, 401, 409; 2005b:130; 2013:257-258). İştirâkî akımının temsilcisi Sühreverdi (ö. 1191) de, sudur öğretisini temele alarak nur metafiziğini oluşturmuştur. Böylece Meşşâî kozmolojine karşı alternatif bir model geliştirmiştir (Sühreverdi 2012: 133-136).

İbn Sînâ ve Sühreverdi'nin eserlerine şerh yapan İbn Kemmûne de birlik ve çokluk problemini aşmak amacıyla, Zorunlu varlıkla bağlantılı ama aynı

zamanda oluş bozuluşa tabi varlıkları da kapsayacak evren anlayışını, sudur öğretisiyle çözmek istemiştir. Bununla birlikte klasik astronomi verilerinden istifade ederek, evrenin fiziksel ve matematiksel yönlerini incelemeye çalışmıştır. Şimdi bu minvalde sırasıyla onun ontolojik, kozmolojik ve mekanik evren anlayışını anlamaya çalışalım.

A. EVRENİN VAR OLUŞ KEYFİYETİ

İbn Kemmûne'ye göre bilinenler; varlık ve yokluğa, zorunlu ve mümkün, cevher ve araza bölünürler (2006b: 199). Bu açıdan bakıldığında evren mümkün bir varlıktır ve Tanrı'nın bilgisinin sonucu olarak meydana gelmiştir. Bu bilginin gerektirdiği sudur öğretisiyle açıklanan sistemde, el-Evvel'den öncelikle ilk akıl, vasıtasız olarak taşmıştır. Sonra diğer akıllar ve nefsler onun aracılığı ile meydana gelmiştir. Çünkü İlk Varlık önce zâtını, sonra kendi zâtı sebebiyle, ilk sebepli (ma'lulü) kendisinin tam sebep (illet) olmasından dolayı akletmiştir. Bu varlık zincirinde aşağı doğru inen bir derecelenme mevcuttur. Dikey boyutta el-Evvel'e uzanan sebepliler zinciri, yatay boyutta ise hâdisler zinciri bulunmaktadır (1675: 237b). Nitekim Zorunlu Varlık (Tanrı) tektir, cinsi ve türü yoktur. Onun dışındaki her şey mümkündür. Dolayısıyla ilk önce çokluk, Zorunlu'nun sebeplisi olan gayri cismanî cevherlerden kaynaklanır. İki şeyin birlikte, İlk'ten sudurunun imkânsızlığından dolayı, diğer şeylerin de İlk Aklın aracılığı ile taşması gerekir. Her semavî cismin, akılsal bir ilkesi vardır. Sayıca akıllar, feleklerden daha az olamaz. O halde ilk akıldan itibaren bizim aklımıza varıncaya kadar bir düzen söz konusudur (1675: 221b-222b).

İlk akıl, İlk'i akletmesi bakımından akılsal cevherin ilkesi, kendi zâtını akletmesi bakımından da cisimsel cevherin ilkesidir. İlk akılda bilkuve olması bakımından hüviyet ve imkân, bilfiil olması bakımından varlık ve bizzat akletme bulunur. Böylece o, bilkuve açıdan felekî maddenin ilkesi ve bilfiil açıdan felekî suretin ilkesi olur (1675:223a-b; 1689: 235a). İlk akılda olduğu gibi diğer akıllardan da bir akıl ve felek çıkar. Böylece varlığın İlk hakikatten taşmasıyla Zorunlu Varlık'ı akletmesi ve Onun nispetinden dolayı ortaya çıkan durum, "en üstün mümkünlik ilkesi"ne göreler. Çünkü akıl, feleklerden daha yetkin ve daha üstündür. İlk aklın kendisine nispeti dolayısıyla bir feleğin meydana gelmesi ise sebebinin değeri bakımından daha düşüktür. Çünkü birincisinde nispet İlk Hakiki Varlığa, ikincisinde nispet İlk aklın kendisindeki imkânadır. Bu imkândan, felek nefsi ve cirmi sudur eder. İlk akıl, en uzak felek için sebeptir. Sabit yıldızlar feleği ikinci akıldan,

Zuhal feleği de üçüncü akıldan çıkar. Böylece gökseller kevn ve fesad âlemini gerektiren akla kadar giderler (1689: 235b). Bu akıllar cisim gerektirmeyen bir akılda son bulur. Bu akıl, oluş ve bozuluş âleminin düzenini sağlayan Faal Akıl'dır. Dolayısıyla maddi âlemin bu son akıldan meydana gelmesi zorunludur. Değişimi ve hareketi kabul etmesi bakımından bu varlıkların meydana gelmesinde Faal Aklın, felek ve gezegenlerden yardım alması imkânsız değildir (1675:225a-b). Ay-altındaki âlemin maddesinin son akıldan çıkma aşamasında madde, suretleri ilk veren Faal Akıl'dan (vâhibu's-suver) sureti kabul etmek için, bilkuvve hazırlık içindedir. Daha sonra son feleğin içindekiler, dört unsurun meydana gelmesi için dört küreye ayrılırlar. İşte bu unsurların mizacına ve karışımına göre madde ve suretin bileşimiyle cisim meydana gelir (1675:226a; 1982:506).

Evrenin oluşumunda unsurî cisimler, semavi cisimlerin üstünlüğünde; nefsler ve bütün cisimler, akılların üstünlüğünde; bütün kuşatılanlar da Zorunlu Varlık'ın üstünlüğünde kuşatılmıştır (1982: 592). Ontolojik olarak varlığın başlangıcından, meadına kadar olan süreçte, üstünlük bakımından bir hiyerarşi söz konusu olduğuna göre, Ay-altı âlemde de aşağıdan yukarıya doğru yükselen mertebeler bulunmaktadır. İlki yüce feleklerden arza kadar olan basit türsel cisimler (dört unsur), sonra ilk suretler mertebesidir. Bundan sonra da nebati, hayvani ve nâtik nefis mertebeleri gelir. Nâtik nefis de epistemolojik akılların en son noktası olan mevcudatın suretlerini içeren müstefad akla kadar gider (İbn Kemmûne 1675: 228a). Varlıkların en üstünü İlk Varlıktır. Mutluluk onun mevcudatından nail olunan şeye göre farklılaşır. O "Gerçek Nur (ışık)"dur. Onun dışındaki her şey, Onun ışığının yansımasıdır. İdrakteki soyutlanmalar da, onun nurunun yayılmasındaki farklılık gibi çeşitlidir (2006: 157). İbn Kemmûne'nin *Telvîhât* şerhinin son sayfalarında *Hikmetü'l-İşrâk*'tan alıntılar yaparak her şeyin nurdan çıktığı, ama yetkinlik ve noksanlığa göre çeşitlilik kazandığı nur metafiziğine yer verir. Bu sistem de aslında sudur öğretisine dayanır. Ancak Meşşâilerde akıl, âkil ve makul olan Tanrı'dan ilk akıl, İşrâkilerde ise Işıkların Işığı (Nuru'l-Envar) olan Tanrı'dan ilk soyut (mücerred) ışık taşar. Işık olması itibarıyla ondan başka bir ışık sâdir olur ve böylece kendisinden bir ışık hasil olmayan ışıktaki son buluncaya kadar sudur devam eder (1689: 273a-275a). İbn Kemmûne'nin de benimsediği daha önce bahsettiğimiz üstün mümkünlik ilkesi, İşrâkilğin ilkelerinden birisidir. Buna göre sıradüzendeki mertebesi aşağı olan bir mümkün var olduğunda, sıradüzeni onun üstünde olan mümkünün ondan önce var olmuş olmasını gerekir.

O halde varlığa gelecek şeylerin mümkün olması, sonra da En Yakın ışıık (Nuru'l-Akreb), hükümrân ışıklar, felekler ve yöneticileri şeklindeki üstünlük sıradüzenine uygun olarak varlığa gelmesi gerekir (Sühreverdî 1999:107; 2012:154-155). Geleneksel sudur öğretisinden farklı olarak İshrâkî sistemde, “dikey-aracı sıra düzenli mücerret nurlar” ile “yatay/denk sıra düzenli mücerret nurlar” arasında kategorik bir ayrıma gidildiği için, Nûru'l-envâr ile sabit yıldızlar küresi arasındaki mücerret nurlar dikey bir hat üstünde, sabit yıldızlar küresinde bulunan gök cisimleri ise yatay bir hat üzerinde sıralandığı tasavvur edilir (Arslan 2014: 152).

İbn Kemmûne'ye göre sudur sisteminde Faal Akıl'dan sonra, oluş ve bozuluşun başladığı yeryüzü devreye girer. Buna göre göksel cisimler ay-üstü âlemin varlıkları, unsuri cisimler de ay-altının varlıklarıdır. Ay-üstü âlemi meydana getiren unsurun tabiatı tektir, ay altı âlemindeki unsurların tabiatı çeşitlidir. Toprak, su, hava ve ateşten oluşan dört unsur, cismani âlemin zâtî cüzleridir (2006b: 204; Aristoteles 1996: 143-144). Sühreverdî *Telvîhât'ta* dört unsurdan bahsederken, *Hikmetü'l-İshrâk'ta* üç unsurun adını verir. Ona göre ateş, ışığın bir türü olduğu için unsur değildir (Sühreverdî 1999: 354; 2003: 258; 2012:179). İbn Kemmûne ise unsurların üçe indirgenmesini kabul etmez. Çünkü ona göre unsurlardan oluşan maden, bitki ve hayvanı bir deney kabına koyduğumuzda arzî, mâî ve havâî (toprak, su ve havaya ait) cevherler elde edilir. Ateşsel cevhere gelince, onun zorunlu olarak pişirici ve sıcaklığın taşıyıcısı olması, varlığına delalet eder (2003: 260; 2006b:203). Dört unsur birbirlerine dönüşümü kabul etmeleri bakımından etki ve etkilenmelere (fil ve infial) uğrayıp, türsel suretlerin farklılığı ile değişik imkânlarla sebep olurlar. Neticesinde terkipler oluşur ve “ustukuslar” diye adlandırılır. Terkip olmaksızın değişmeye uğramaları bakımından ise “unsurlar” diye isimlendirilir (İbn Kemmûne 1675: 125b, 126a; 2003: 218, 225). Şimdi ay-altı âleme geçmeden önce filozofun semayı, astronomi bilimi açısından nasıl değerlendirdiğine bakalım.

B. GÖK KÜRELERİ, GEZEĞENLER VE DÜNYANIN BUNLARA GÖRE KONUMU

Kozmolojik düzende göksel varlıkların hiyerarşisi, Tanrı'dan Faal Akla doğru inen bir sıralamaya tabi iken, arzî planda cisim, nefis ve akıl olarak tersine döner. Bu sebeple cismani, nefsani, akli suretler üst ilkelere feyzan eder ve göklerin yeri etkilemesiyle de değişen ve dönüşen varlıkların olayları vuku bulur. Bu varlıklar zincirinde göksel cisimlerde değişiklik olmaz iken, ay al-

tındaki olaylar döngüsel hareketlerden etkilenir. İbn Sinâ'ya göre feleğin şekli daireseldir, onu da dairesel yüzeyler kuşatır. Semavi cisimler oluşu, bozuluşu ve büyümeyi kabul etmez. Bu cisimlere his delalet eder ve sebebi de görünmelerini sağlayan şeffaflıktır. Güneş, ay ve yıldızlar özlerinden dolayı ışıklı görülürken, bazı gezegenler de rasathane şartlarında görülür. Gezegenler kendilerini taşıyan feleklerden farklı cisimlerdir. Basittirler ve küre şekindedirler ve döngüsel hareketleri vardır (İbn Sinâ 2010: 22, 37-41; 2013: 127).

İbn Kemmûne'ye göre de göksel cisimlerin hareketi, döngüsel ve iradidir. Döngüsel hareketin gerektirdiği şekilde ay üstü âlemde yarıma, yoğunlaşma ve genişleme gibi hareketler yoktur. Ağır, hafif, sıcak, soğuk, kuru ve yaş gibi oluş ve bozuluşa neden olan karışımlar da söz konusu değildir. Ancak gök cisimleri yeryüzündeki bütün oluş bozuluşun nedenidir (1982: 391-392). Çünkü gök cisimlerinin ışıklarının aksetmesi ve aralarındaki karışımın farklılığı, beşerin gücünde olmayan şeylerdir ve onlar, dünyamızda çeşitli oluşumlara yol açarlar. Gökyüzünde birbirine bağlı olmayan yedi felek bulunur. Diğer bir deyişle bazılarının konumlarının diğerleriyle ilişkisi sabit değilken, bazılarının konumlarının diğerleriyle ilişkisi korunmuştur. Önceleri bu konumların uzun zamanda değişmediği düşünülürken, daha sonra seneler içinde çok az yavaş yavaş hareket ettiği düşüncesine varılmıştır. Filozofa göre sonraki âlimler (müteahhirîn) ise feleğin dönmesinde yüz senede, bir buçuk dereceye yakın değişiklik olduğunu, dönmesinin tamamının 360 dereceye bölündüğünü tespit etmiştir. Bu yedi hareketli felek; Kamer (Ay), Utarit (Merkür), Zühre (Venüs), Güneş, Merih (Mars), Müşteri (Jüpiter) ve Zuhal (Satürn) dir. Diğerleri ise sabitler diye isimlendirilir ve bunlar sayılamayacak kadar çoktur. Yörünge olma ihtimalleri olsa da onlar, konumları yakın gezegenlerdir ve leke (latha) gibi görülürler. Hareketli olanlardan her biri sabitlerle hizaya gelir ve doğuya hareket ederler. Sabitler ise bilinen bir müddette hareketli olanlarla yan yana gelince geri dönerler ve böylece uzun zamanlar geçer. Hareketli gezegenlerden her biri ve görülen sabitlerin çoğu, her gün ve her gece bir devirle doğudan batıya hareket ederler. Bu durum, onlara bu hareketi veren ve hepsini kuşatan bir feleğin varlığına işaret eder. O halde bunlardan sekizincisi, "sabit yıldızlar" küresidir. Dokuzuncu felek de "kuşatıcı felektir (el-felekü'l-muhit)" (1982: 393; 1675: 224b; 1689: 229b-230a; Urdî 1995: 64-66). Feleklerin bazıı, diğerlerini kuşatmaktadır. Ay, Utarit ve Güneş için, Merih Müşteri için, Müşteri Zuhal için, Zuhal bazı sabitler için kâsiftir (engelleyen). Kâsif gezegenin feleğinin, meksûf feleğinin altında olduğu bilinir.

Sabitlerin tek bir felekte olması, ya da hareketleri eşit olan çeşitli feleklerde olması mümkündür (1982: 394).

İbn Kemmûne'ye göre her şeyi yöneten feleğin mıntukası, “ekvator (muaddilu'n-nehar)” adını alır. Onun ekseni âlemin ekseni, iki kutbu âlemin iki kutbudur. Ekvator doğu ve batı olmak üzere karşılıklı iki noktaya bölünür. O da üç kısımdır: Ekvator çizgisindeki “dolabiyye”, âlemin kutbuna teğet konumlardaki “rahaviyye”, bunların dışındaki konumlardaki “hamailiyye” olarak adlandırılır. Dönen feleğin Güneş'in bulunduğu yerlerde dolabiyye bir defasında kuzeye bir defasında da güneye meyleder (dönenceler). Güneş senenin yarısına yakın taraflardan birinde, yarısına yakın da diğerinde kalır. Buna göre kutuplarda yarım sene gündüz, yarım sene de gece olur. Güneş en fazla, en geniş paralel daire olan ekvatorda görülür. Arzın merkezinden çıkan bir çizgi (eksen) vehmettiğimizde Güneş'in cirmini geçerek en büyük feleğin yüzeyine ulaşır. Güneş kendine özgü hareketiyle tam bir dönüşle döner. Yüzeyde bu felek ekvatoru kesen büyük bir daire olarak resmolur ve “burçlar feleği (felekü'l-burûc)” olarak isimlendirilir. İkisinin kesişme noktasından Güneş geçtiği zaman ve bu olay kuzeyde gerçekleşince ilkbahar ekinoksu (noktatü'l-itudal) olurken, buna karşılık kesişme noktası onu geçince ve güneyde meydana geliyorsa sonbahar ekinoksu olur. Kuzeyde iki kesişme noktası arasında yaz gündönümü (noktatü'l-inkılab), güneyde ise kış gündönümü olur. İbn Kemmûne'ye göre vehimde hayal ettiğimiz bu dört nokta, üç eşit bölümü verince altı daire meydana gelir. Her biri de karşılıklı iki noktada on iki bölümü (aylar) oluşturur. Bunlara “burç” adı verilmektedir. Gün dönümü çizgisi, ilkbahar ve sonbahar çizgisidir. İki kutup olması dolayısıyla kutuplarda farklı mevsimler yaşanır. Buna göre her mevsimden iki tane bulunur. Dünyanın kutuplarından enlemesine paralel daireler, eksenine de boyuna paralel olan meridyenler uzanır. Meridyenlerde gece ve gündüz farklılıkları meydana gelirken, kutuplarda gece ve gündüz olayları birbirine zıt gerçekleşir. Kuzey yarım kürede senenin yaklaşık yarısı gündüz olurken, güney yarım kürede yaklaşık yarısı gece olur (1982: 394-397).

İbn Kemmûne'ye göre küçük bir küreyi kuşatan arzı kuşatamaz. O kendi yörüngesinde hareketlidir ve merkezi âlemin merkezi olan, başka bir felek onu hareket ettirir. Bu küre “episikl (felekü't-tedvir)” (Unat 2010: 652) olarak adlandırılır. Arzı kuşatan kürenin merkezi, arzın merkezinin dışındadır. Bir defasında arza yaklaşır, diğerinde uzaklaşır. Onun Güneşe en uzak noktası “evc”, en yakın noktası “hadid” olarak isimlendirilir. Ay batıdan doğuya hare-

ketinde bir defasında hızlı diğerinde yavaş olur. Ayın episikl hareketi vardır. Ay ne zaman Güneş'in azimutunda (Semt, güney doğrultusuna göre açılal uzaklıktır. Unat 2010: 640,685) iki noktadan (başucu ve ayakucu) birinde olursa, orada tutulma olur. İşte Güneş kendine özgü hareketiyle bu noktaya dönerse orada başka bir tutulma olur. İkinci tutulma feleğin bu konumunda, aynı şekilde olmaz. Bilakis ondan batı yönüne meyleden başka bir konumda olur. Bununla da batıya doğru baş ve uç noktalarına giden başka bir feleğe işaret edilir ki, o "cevzeher feleği" (düğüm noktası) olarak isimlendirilir (İbn Kemmüne 1982: 398-399).

Ay ne zaman Güneş'in dörtte birine yaklaşırsa, seyri hızlanır. Süratinin artması başka bir konumdakinden daha şiddetli olur. Dörtte birine yaklaşırsa arza yaklaşmış olur. Ay ışığını Güneş'ten alır ve yeryüzüne yansıtır. Ay'ın hareketiyle Güneş'ten uzaklık ve yakınlığı neticesinde aydınlanmasına göre, ayda hilal, ilk dördün, son dördün ve dolunay şeklinde farklı görüntüler oluşur. Eğer Ay, Güneş'in karşısına gelirse Dünya'nın gölgesinde kalır. Dünya, Güneş'in ışığına engel olduğu için Ay, asli karanlığında kalır. Güneş'in teğetinden bir meyl olmazsa hepsi tutulur. Ayın çapının yarısından azı bir meyl ve gölge olursa bir kısmı tutulur. Ancak iki çapın yarısının hepsine teğet bir meyl olursa veya çoğuna gölge olmazsa tutulma da gerçekleşmez. Ay tutulması, Güneş'in Dünya'dan büyük oluşunun delilidir. Biz Güneş'in çapının iki tarafından arzın çapının iki tarafına çıkan doğru çizgiler olduğunu vehmederiz. Bunlar bir noktada buluşurlar. Dünya kesif (katı-mat) olduğu için ışığın nüfuzunu engeller. Koni (mahruti) şekli oluşturan bu çizgiler arasındaki ay, arzın gölgesinde kalır (1982: 398-400). Ay ne zaman burç feleği ile meyleden felek arasındaki kesişme noktasında olursa ve de Güneş'in de aynı şekilde kesişme noktasının azimutunda olduğunda ve Ay'ın da Güneş'in azimutuna bir meyli olmadığında onunla bizim aramızda bir perde oluşur. Ve onun yüzeyi siyah bir plaka gibi gözükür. İşte bu "tam Güneş tutulması"dır. Eğer ayın Güneş'in azimutuna bir meyli olursa ve bu meyl de Güneş'in ve Ay'ın çapının yarısının toplamından daha az olursa buna "kısmi Güneş tutulması" denir. Eğer meyl bundan daha fazla ya da eşit olursa, tutulma olmaz (1982: 400-403).

İbn Kemmüne'ye göre ulvi cisimler ve onların kuşattığı süfli cisimlerin nice-lik, nitelik, konum, miktar ve hareketleri, yıldızların süfli âlemde tesirleri, unsurların terkibi, faaliyetleri gibi konularda söylenecek çok şey vardır (2006a: 144). Astronomi ilmi, bahisleri şaibeli ve çok geniş olan nefsi ilimlendendir,

Yaratıcının büyüklüğüne ve inayetine delalet eder. Göklere dair geniş bilgi ancak astronomi ilminde bulunur. Bu konuda İlmü'l-Hey'e'nin müellifi Müeyyedüddin el-Urdî'ye atıfta bulunan filozofumuz, daha önce kimsenin incelemeyeceği bir noktaya dikkat çeker. O da gökyüzünde en küçük görülen gezegenin Utarit olduğudur (İbn Kemmüne 1982: 403; Urdî 1995:311). Bu açıklamalardan sonra filozof yaklaşık olarak gezegenlerin büyüklükleri ve yeryüzüne göre konumları hakkında şu bilgileri verir:

Utarit'in cirminin dünyaya oranı 1/12819'dur. Sabit yıldızların içinde görülen en büyük olanın cirminin, dünyanın cirmine oranı 32309.3 tür. Urdî Ay'ın yaklaşık dünyanın 1/40 na tekabül ettiğini bildirmiştir. Güneş Dünya'dan 176 kat büyüktür. Zühre yaklaşık 1/14 ü, Merih 7.16 kat, Müşteri yaklaşık 12813 kat, Zuhal 16268.33 kat dünyadan büyüktür. Sabit gezegenlerin en küçüğü'nün Dünya'ya oranı 9573.9 dakika kattır. Urdî dünyaya en yakın gezegenin Ay olduğunu ve ona ulaşabilecek en yüksek mesafenin de ustukuslar olduğunu bildirmiştir. Bu mesafe Dünya'nın yarıçapının 33.25 katıdır. En uzak mesafe de Güneş içindir yaklaşık Dünya yarıçapının 1264 katıdır. Böylece Urdî her bir hareketli gezegenin sabit gezegenlere varıncaya kadar Dünya'dan en uzak, orta ve en yakın uzamlarını bildirmiştir. Buna göre Dünya'nın yarıçapı 7636 mildir. Her mil 3000 zirai, her zirai 24 parmak, her parmak yan yana gelince sekiz saç telidir. Meşhur olan 6 saç telidir ki, o zaman mil 4000 zirai olur. Bunlar ıstılahtaki şeyler olup fark etmez, miktar aynıdır (İbn Kemmüne 1982: 403-404).

İbn Kemmüne Urdî'yi takip ettiği gibi, Tüsî'yle de iletişim halinde olmuştur. Tüsî'yle mektuplaşmalarından birinde feleklerle ilgili olarak ona şu soruyu yöneltmiştir:

Astronomi ilmini göksel hareketlerde değişiklik görünmesinin imkânsızlığı üzerine kurdular. Bu sabitler feleğine ve hareketli feleklerle, felekleri dokuz ile sınırlayacak delilin bulunmaması nedeniyle onlar üzerinde durmayan başka feleklerin hareketleri sebebiyle, değişikliğin ilişme ihtimalinden dolayı kesin değildir. Felekler dokuz ile sınırlandığı takdirde diğerlerinin hareketleri sebebiyle bazılarında farklılık görülebilir. Bu durumda onların astronomi ilminde söylediklerinin çoğu geçersiz olur. Bu nasıl açıklanabilir? (Tüsî 2015: 68).

Tûsî'nin cevabı şöyledir:

Onlar feleklerin sayısının dokuz olduğunu çokluk bakımından iddia etmediler. Onlar bunu azlık bakımından iddia ettiler. Bundan dolayı onların bu konudaki görüşleri değişiklik gösterir. Bazıları yirmi küsur, bazıları elliden fazla olduğunu iddia etmiştir. Ama hepsi de dokuzdan az olamayacağı hususunda ittifak halindedirler... O eğer başka feleklerin ispatıyla ilgili sorusunda sübutunu caiz gördüğü farklılık ile hareketler için bu nokta dışındaki bir şeye oranla söz konusu olan farklılığı kast ediyorsa, bu, feleklerin çokluğuna gerek duyulmayan bir konudur. Aynı feleğin benzer hareketi, söz konusu nokta dışında bulunan sonsuz sayıdaki iç veya dış her noktaya göre değişiklik gösterir. Astronomi ilminde derin inceleme yapılırsa bu sorunun astronomi âlimlerine yönelik olmadığı anlaşılır. Çünkü onların ilim binaları, varlığı devamlı hareketlerin duyulur farklılığının, sayıları kaç olursa olsun, benzer hareketli feleklerden kendilerine göre çıkabileceği ilkeleri araştırma temeli üzerine kuruludur... İlkeleri bu şartlara göre keşfedenler, feleklerin kendi belirledikleri şekilde ve sayıda olduğunu iddia etmediler; bilakis şöyle dediler: Biz, bu duyulur farklılığın görülebileceği birtakım ilkeler keşfettik. Kim ondan başka bir ilke bulursa bu aynen onda da görünebilir. Bu onun için de geçerlidir. Biz aynı zamanda feleklerin bizim savunduğumuz gibi veya onun savunduğu gibi olduğunu bilmiyoruz. Bundan dolayı Meğaribe, Batlamyus ve takipçilerinin ortaya koyduklarından başka ilkeler tespit ettiler. Bu ilkelere göre felekler arttı ve azaldı. Onları hiçbir astronomi âlimi reddetmedi (Tûsî 2015: 73-74).

Yukarıdaki yazışmadan anlaşıldığı üzere, İbn Kemmüne feleklerin dokuz ile sınırlandırıldığı zaman, diğerlerinin hareketleri sebebiyle bazılarında farklılık görülebileceği, bunun da ay-üstü âlemde değişmeye sebebiyet vereceği için çelişkili bir durum arz edeceği problemine cevap aramaktadır. Tûsî ise sorunun astronomi âlimlerine yönelik olmadığını ima ederek, sudur öğretisi neticesinde gelenek haline gelen dokuz felek öğretisini hatırlatmaktadır. Nitekim "Aristoteles gezegen hareketlerini açıklamak için küre sayısını 56'ya çıkarmıştır." (Topdemir, Unat 2019: 62). Dolayısıyla astronomi bilginleri açısından dokuz sınırlaması zaten yoktur. Ancak İslam kozmolojisinde sudur öğretisine dayalı

genellikle on akıl ve dokuz küre modeli meşhur olmuştur. İbn Kemmûne de bu konuya dair eleştiri getirir ve akılların dolayısıyla feleklerin çok olduğunu söyler. Bu meselede fikirlerine katıldığı Sühreverdî'ye göre;

Meşşâilerin sandığının aksine, felekler pek çok hareketinde bütün yönlerden tek bir soyut ışığa benzemezler. Çünkü felekler pek çoktur ve hareketleri de çeşit çeşittir. Meşşâilerin de açıkça ifade ettiği gibi feleklerin hareketi ile kastedilen yıldızların hareketidir. Fakat onların hareketi bazen geriye doğru, bazen ileri doğru, bazen zirvede bazen de hadid noktasındadır... Akılların Meşşâilerin dediği gibi on ile sınırlı olmayıp daha çok olduğuna işaret eden delillerden birisi şudur: Feleklerin maşukunun hareketi tek çeşit olsaydı hareketler de yönleri bakımından birbirine benzerdi. Oysa yıldızların hareketi farklıdır. Ayrıca yüce berzahlar birbirinin illeti olsaydı, maluller hareketlerinde illetlere benzer ve illetlere âşik olurlardı. Oysa böyle bir durum söz konusu değildir (Sühreverdî 2012: 168-169; 1999: 117-118).

Evrenin yapısıyla ilgili sonlu, kapalı ve hiyerarşik/düzenli oluşu konusunda İşrâkî sistemin nur ontolojisine dayalı tanım ve tasnifleri Meşşâilikten farklılaşsa da her iki sistem evrenin kürevi yapısı ile göksel cisimlerin sudurcu modele uygun tertibi ve hiyerarşik düzeninde hemfikirdir. Ancak Sühreverdî'ye göre Meşşâiliğin kozmolojik sistemi sabit yıldızlar feleğinde yer alan yıldız ve gezegenlerin çokluğu ile bunların hareketleri ve ilişkilerini açıklamaktan uzaktır. Bu sebeple sabit yıldızlar feleğinin ötesinde farklı âlemler olabileceğini düşünen filozof, İşrâkî terminoloji ile monistik bir evren anlayışı kurmaya çalışmıştır. Şarihleri Şehrezûrî ve Kutbeddin eş-Şirâzî bu konuda pek cesur olamamış, İşrâkî kozmolojinin özel kavramlarını kolaylıkla Meşşâî terminolojiye dönüştürmüşlerdir (Arslan 2014:144,162-163). İbn Kemmûne de yukarıda görüldüğü üzere sabit yıldızlardaki gezegenlerin sayısı konusunda Sühreverdî'ye katılmakla birlikte, meseleyi daha ileri boyuta taşımamış ve terminoloji konusunda Meşşâîliğe uymuştur.

Diğer taraftan İbn Kemmûne *el-Cedid fi'l Hikme*'de Urdî'nin eserinden istifade ederek Güneş, Dünya, Ay ve gezegenlerle ilgili bir takım genel astronomi bilgilerini aktarmış, bunların uzaklıkları ve boyutları hakkında matematiksel bilgiler vermiştir. Ancak burada Kopernik'in evren modelinde kullandığı iddia edilen

Urdî'nin üst gezegenler konusunda dış çember hareketini taşıyan kürenin küreselliğini bozan ekuant konusunu çözmek için kullandığı "Lemma" olarak bilinen yardımcı teorisini ve matematiksel yaklaşımının ayrıntısına girmemiştir. Ayrıca yine Kopernik'in düşüncesinde etkili olan Tüsi'nin Merkür modeli için kullandığı "Çifte Bağı"na (Saliba 2015: 156-157, 160) dair bilgiden haberdar gözükse de bunlara dair matematiksel çizimlerini vermeyip yeni bir teori geliştirmemiştir. Nitekim İbn Kemmûne Ay ve Merkür modellerinde episikl merkezinden her dönüşte iki kez apoje (yeröte) noktasına geldiğini onların hadid noktalarında da (yerberi) aynı şeyin olduğunu ve Ayın yerden uzaklaştıkça tutulma süresinin azalacağı gibi bilgileri nefsin hadsle bileceğini iddia eder (1982: 402). Bu konuda Y. Tzvi Langermann onun aktardığı bilgilerin yeni olmadığını söyledikten sonra yeniliğin onun "hads (sezgi)" kavramında yattığını söyler. Ancak Ay ve Merkür'ün ilave küreleri olması ve episikl modelinde çözüm yolu olarak gördüğü hads, bilimsel araştırma aracı değildir (Ayrıntılı bilgi için bkz. Langermann 2005: 292-296). Anlaşılan o ki, filozofumuz evreni daha çok ontolojik ve kozmolojik açıdan incelemiş, gezegenlerin boyutları, uzaklıkları gibi hususlarda bir takım bilgiler verse de, astronomi biliminin tikel mevzularına dâhil olan, matematik ve mekanik problemlerinin ayrıntısına girmemiştir.

C. DÜNYADAKİ HADİSELER: OLUŞ-BOZULUŞ

İbn Kemmûne'ye göre oluş ve bozuluş ay-altı küresinde meydana gelir ve burada ilk var olanlar dört unsurdur. Dört unsur dört nitelikle (sıcak, soğuk, kuru ve yaş) karışır ve yeryüzündeki varlıklar meydana gelir. Ancak dünyadaki meteoroloji olayları ve katmanlar unsurların birleşmesi olmadan gerçekleşir. Bunlar da buharın ya da dumanın maddesinden oluşurlar. Buhardan oluşanlar bulut, yağmur, kar, dolu, çiğ, kırağı, hale, gökkuşağı olmak üzere sekiz tanedir. Dumanın maddesinden oluşanlar da rüzgâr, fırtına, hortum, kasırga, samyeli, gök gürültüsü, yıldırım, şimşek, kuyruklu yıldız, yıldız kayması, havadaki kırmızı ve siyah belirtiler, kıvılcım gibi hadiselerdir (2003: 251-258). Unsurların birleşmesi olmadan meydana gelen doğa olayları "tecrübe ve hadsle" bilinir (1982: 370) ve yeryüzünün üzerinde ve altında olmak üzere iki kısımda incelenir.

1. Dünyanın Katmanları ve Meteorolojik Olaylar

Aristoteles'te Ay küresinin altında yer alan kürelerin içinde bulunan ay-altı evreni, ağırlıklarına göre yerin merkezinden yukarı doğru toprak küre, su küre, hava küre ve ateş küre şeklinde sıralanır. Ay-altındaki varlıklar da dört

unsurun, dört nitelikle karışımından meydana gelir (Aristoteles: 1990: 328-330). Bu durum, basit ve doğal cisimlerin ağırlıklarından kaynaklanan doğal mekânları ve hareketleri ile ilgilidir. Bu sebeple ağır olan toprak ortada, diğerleri üst katlarındadır. Yine bundan dolayı iç içe geçmiş kürelerden oluşan evrenin merkezinde, devinimsiz olarak Dünya bulunmaktadır (Aristoteles 1997: 167).

İbn Kemmûne'ye göre Ay'ın tutulması dünyanın gölgesi olduğu için daireseldir. Güneş ve diğer gezegenler döngüsel hareket ettikleri için, battıktan sonra doğduğu yere ancak dairesel hareketi tamamladıktan sonra gelirler. Böyle olmasaydı Güneşin battığı yerden doğması gerekirdi. Ancak evrenin merkezinde bulunan dünyanın, döngüsel hareketi yoktur. Dünyanın döngüsel hareketi olsaydı iki yöne atılan taşlar veya oklar bir kuvvetle bir yerde birleşirdi. Dünya büyüklük bakımından diğer gezegenlerden küçüktür. Çünkü gökyüzünün sadece yarısını görebildiğimiz diğer gezegenlerin büyüklüğü konusunda yanılıya düşeriz. Bu sebeple gezegenler dünyadan kat kat büyük olduğu halde gökyüzünde nokta gibi gözükürler. Onun şekli tam anlamıyla gerçek küre olmasa da his bakımından küre olmasına engel yoktur. Çünkü dağların yüzeyindeki girintiler, çıkıntılar ve çukurlar duyu bakımından buna müsaittir (1982: 356-357).

İbn Kemmûne'ye göre unsurlar sıcakta çözülür, soğukta yoğunlaşır. Çözülme ve yoğunlaşma bazen suyun havaya dönüşmesinde olduğu gibi doğal, bazen de sıcaklığın suyu etkilemesi gibi zorlamalı olur. Dört unsur küreleri bir sıralamaya göredir. Toprağın üzerinde su vardır. İkisi tek bir küredir, yeryüzünün çapı ikisinin toplamıdır. Havanın aşağı tabakalarında sıcak buhar bulunur, onu da soğuk buhar tabakaları takip eder. Sonra dumanlı tabaka gelir. Hava tabakasından sonra da ateş tabakası gelir. Buhar küre dünyanın yüzeyinden 51 mil ve 15 dakika yüksektir. Hava küre, su ve toprağın temasından dolayı tam olarak dairesel değildir. Su ve arzın toplamı yuvarlağa yakındır. Su küre düz olsaydı karaya yaklaşınca dağların zirvesi ve diğer şeylerin hepsi bir defada gözükürdü. Eğer hava küre düz olsaydı tutulmalar, yıldızların görünümü ve Güneş'in doğuşu bütün beldelerde aynı anda olurdu. Dönme şekli de doğudan batıya doğrudur. Böyle olmasaydı Güneş'in doğuşu batı beldelerinde doğudan önce olurdu (1982: 354-356).

a) Yerin Üzerinde Meydana Gelenler

İbn Kemmûne'ye göre yeryüzünün üzerinde meydana gelen şeylerin sebebi, Güneş'in sular ve nemli yerler üzerinde doğmasıdır. Bu nemlilikten buhar,

kuruluktan da duman oluşur. Buna göre buhar yükselince incelik ve hava olur. Soğuk tabakaya ulaşarak orada yoğunlaşır ve bulut olur, sonra da yağmur şeklinde damlar. Bulut bazen havanın şiddetli soğukla yoğunlaşmasından oluşur ve çoğu kez soğuk bundan daha kuvvetli olursa bulut damlalar şeklinde donar ve neticesinde kar yağar. Bazen dolu yağar, ancak buhar o tabakaya ulaşmaz ve çok olursa, sis olayı gerçekleşir. Buhar az olur ve gecenin soğuğu yoğunlaşır donmazsa çığ, donarsa kırağı meydana gelir. Eğer duman yükselirse buharla karışık olarak soğuk havada buhar, bulut olarak oturur ve duman içinde hapsolür. Duman kendi sıcaklığı üzere kalırsa yükselmek, eğer soğursa aşağı inmek ister. Bulut sert bir şekilde parçalanırsa gök gürültüsü olur, eğer çarpışmanın şiddetiyle kıvılcım çıkarsa şimşek ya da yıldırım veya şartların değişmesiyle ikisi birlikte olur. Bunlar ateş küreye ulaştınca, yerle iletişimi kopunca parlar ve bu parlamaya atılan bir yıldız gibi gözükür. Eğer parlamazsa bu yanma perçem gibi veya yılan şeklinde devam eder. Bazen bulutta kırmızı ve siyah korkutucu işaretler meydana gelir. Bazen bir gezegenin altında durur, ateşle beraber günlerce feleğin dönmesiyle döner. Dumanın yeryüzünden irtibatı kopmazsa alev alır ve onun ateşi yeryüzüne iner. Dumanın sıcaklığı havanın soğukluğuyla kırılınca iner havayla karışır ve rüzgâr olur. Bazen dumanlar ateş küreye ulaştığında onların oluşumu, felekî hareketten veya havanın çözülmesinden ya da hareketinden kaynaklanabilir. Bazen de iki güçlü rüzgâr farklı yönde birleşir ve dönerse hortum meydana gelir (İbn Kemmüne 1982: 363-364; İbn Sînâ 2013: 140-145).

Bazen Ay'ın bazen de Güneş'in ışınlarında kırılmalar olur. Güneş'in yönünün aksinde suya ait şeffaf, saf cüzler olursa ve arkasında dağ veya bulut gibi yoğun bir cisim bulunursa kristalleşerek arkasında renkli ışınların yansımaları gerçekleşir. Ufuğa yakın olursa dönüldüğünde bu su cüzleri ve Güneş, bakma yönünün aksinde bulunurlar. Gözün ışınları bu su cüzlerinde kırılarak yansır ve birleşik renkler oluşur. Buna "gökkuşağı" denilir. Gökkuşağının dairesel olmasının nedeni de Güneş'le alâkalıdır. Gökyüzünü mavi görmemizin sebebi gök cisimlerinin şeffaf oluşudur. Yıldızlar da gece parlar ve gökyüzü aydınlanmayı kabul etmediği için, onları gündüz göremeyiz (İbn Kemmüne 1982: 366-367; Pattabanoğlu 2014:196-198).

b) Yerin Yüzeyinde veya Altında Meydana Gelenler

Dağlar, Dünyanın yüzeyinde meydana gelen şeylere örnektir. Yüksek sıcaklık neticesinde büyük sel suları ya da esen rüzgârlar yumuşak taşları aşındırır, sert olanlar yüksekte kalır. Uzun zamanların geçmesiyle bu birikimden dağlar

oluşur, çukurlara da sular dolar. Yeryüzünde çeşitli sebeplerden dolayı dağların büyük faydaları vardır. Mesela pınarların çoğu ve madenler dağlarda ya da oraya yakın yerlerde oluşur. Sertliği sebebiyle buharlar, bu bölgelerde olduğu için pınarların başlangıcı olurlar. Yükselen buhar dağılmaz ve orada hapsolünarak, bulutların oluşmasını tetiklerken bu durum, madenlerin maddelerini meydana getirir. Kalıcı buharlar ne kadar çok olursa, maden de o kadar çok bulunur (1982:367; Pattabanoğlu 2014:198-200).

Yeryüzünün altına gelince, alttakilerin üstteki hareket etmesiyle deprem ya da farklı olaylar gerçekleşir. Yeryüzünün altındaki buhar ve duman gibi şeyler birikince, arzın yüzeyinde yoğunlaşma olur ve onları yukarı çıkaracak bir delik olmayınca ya da delik dar olunca bu çıkış bir değişime yol açar. Arzın yoğunluğu sebebiyle bu çıkış gerçekleşmezse orada kendi kendine hareket eder ve arzı da hareket ettirir. Çoğu zaman kuvvetle yer yarılr ve korkunç ateş ve ses çıkar. Bazen yerin altında büyük bir delik oluşur, dağlar ve beldeler yükselir. Deprem dağların az olduğu yerde oluşur ve bir kere olduktan sonra başka bir yerde meydana gelir. Güneş ve Ay tutulmaları da depreme sebep olur (İbn Kemmûne 1982: 367-368).

2. Madenler, Bitkiler, Hayvanlar ve İnsanlar

Aristoteles, İbn Sînâ ve Sühreverdî fiziğinde oluş ve bozulmuş âlemindeki bütün olaylar, feleklerin hareketlerinin sonucudur. İbn Kemmûne de ayrık akılları yeryüzündeki bütün hadiselerin sebebi olarak görür. Bu sebeple ateş yukarıya doğru yönelen mutlak hafif, toprak aşağı yönelen mutlak ağır, hava mutlak olmaksızın hafif, su mutlak olmaksızın ağır olduğu zaman doğrusal hareketler tamamlanır. Neticesinde cisimlerin hepsi, unsurlardan birine olan baskınlığına göre, karışım yoluyla meydana gelir. Dolayısıyla onların tabiatları çeşitlidir. Ay altı âlemde madenlerden başlayan bileşik varlıklar, bitkiler, hayvan ve insan olmak üzere bir hiyerarşi sergiler. Bunlar türlerine göre farklı yaratılma tarzlarının olduğu karışımlardır. Böylece ilk yetkinlik kurucu türsel suret, ikinci yetkinlik ise duyulur nitelikler olarak gerçekleşir (İbn Sînâ 2005b: 104; İbn Kemmûne 1675:127b-128b; Sühreverdî 2012: 168).

İbn Kemmûne'ye göre dört unsur veya bunların bazıları birleşince, birleşen cisimlerin bütün parçalarında zıt niteliklerinin etkileşimleri bakımından birbirine benzer orta nitelikler hâsıl olur ki, bu onların karışımıdır (imtizaç). Bu orta keyfiyet de mizaçtır. Karışım ile bozulma arasında fark vardır. Bozulma tamamıyla değiştirme olup, mizaç ise birleşenlerin ortalanmasıdır (1982: 359;

1675: 131a). Böylece unsurların birleşmesinden madenler, bitkiler ve hayvanlar oluşur. İbn Kemmûne'ye göre unsurlardan oluşan her şeyin bir sureti vardır. Suretin gerçekleşmesi ya da gerçekleşmemesi, his (duyu) ve iradî hareket için ilke olmasıdır. Birincisi, beslenme, büyüme ve üreme ilkesi suretinde gerçekleşmezse “madensel” bileşimdir; eğer gerçekleşirse “bitkisel” bileşimdir. İkincisi ise, “hayvansal” bileşimdir. Hayvansal bileşim hem beslenme, büyüme ve üreme gücüne, hem de duyu ve iradî hareket gücüne sahiptir. Bitkilerin de bilinç sahibi olabileceğini düşünen filozof, dışı hurmaların rüzgâra rağmen, eril olanlara hareket etmesini, suya meybinden dolayı, ağaçların damarları su alan yöne doğru ilerlemesini örnek gösterir (İbn Kemmûne 1982: 373; 2003: 259; Sühreverdî 2003: 258-260, 275, 290).

Madenler unsurların birleşmesiyle meydana gelir. Ancak onların formlarında canlılarda olduğu gibi beslenme, büyüme ve üreme fonksiyonları yoktur. Mekânların, senelerin, mevsimlerin ve maddelerin değişmesine göre, yeryüzünde ve dağlarda hapsolunan dumanların ve buharların karışımının madenlerin oluşmasına neden olur. Güneş'in teması da onların oluşumunu etkiler. Buharın etkisi dumandan daha güçlü olursa, erimesi zor elmas ve yakut gibi cevherler oluşur (İbn Kemmûne 1982: 373-374). Madeni cevherler ya dövülür ya dövülmez cinsten olurlar. Dövülemeyenler ya çok sert, ya da çok yumuşaktırlar. Bundan başka suda çözülen ve çözülmeyen veya dövülen ve erimeyenler, sadece ateşte eriyenler ya da sadece ateşte erimeyenler çeşitleri vardır (İbn Kemmûne 2003: 262). Böylece kükürt, buhar ve havanın tam bir karışımından oluşur ve onda yağ hâsıl olur. Civa, kükürt dumanıyla tam karışan buhardan oluşur. Onun oluşması damlaları ile kaplanan toprak parçasına benzer. Su cinsindedir, ince, kükürtlü karışık şiddetli her bir parça ondan ayrılır. Buhar ve duman karışınca itidale daha yakın olur. İkisinden ateşe dayanıklı ve onunla eriyen altın, gümüş, beyaz kurşun, bakır, demir, kurşun, çinko gibi madenler oluşur (İbn Kemmûne 1982: 375-377).

Bitkiler, madenlerden daha tam unsurların karışımından oluşurlar ve itidale daha yakındırlar. Nitelikteki zıtlıklar bitkilerde daha azdır. Bundan dolayı daha şerefli sureti kabul etmeye kabiliyetlidirler. Madende olmayan şeyler burada hâsıl olmaktadır, daha kuvvetli ve daha açıktırlar. Bitkiler beslenme, büyüme ve üreme fonksiyonlarına sahiptir. Beslenme ve büyüme fert bakımındandır. Bu sebeple bitki ikisine de muhtaçtır. Tür bakımından, yani neslin devamı için de üremeye ihtiyaç duyarlar. Bitkilerin de hayvanların organları gibi organları vardır. Beslenmek için damarları, korunmak için deri gibi kabukları, savunmak için tırnak gibi dikenleri bulunmaktadır (İbn Kemmûne 1982: 377).

Hayvanlar, itidale en yakın olanlardır ve bitkilerin karışımından daha iyi ve daha tam karışımları vardır. İkinci yetkinliği kabule daha kabiliyetlidirler. Fiilleri de bitkilerden daha çoktur, iradî hareket ve idrak bakımından bitkilerde aynılarının olmadığı çeşitli fiilleri mevcuttur. Az da olsa bitkisel güçlerdeki bu idrak ve iradî hareketler daha zayıf ve gizlidir. Hayvanî güçler, yetkinlik ve tecrübeyi daha kabul edici ve mizaç bakımından daha mutedildir. Burada hayvan, canlı anlamına gelmektedir. Canlı, düşünen (nâtıkî) ve düşünmeyen (acem) olarak ikiye ayrılmaktadır (1982: 378). O halde bitkiler ve hayvanlar, nebatî nefis gücünde ortak oldukları halde, hayvanlar idrak etme ve hareket etme bakımından bitkilerden ayrılırlar.

“Suretin kabulü için aklî, madenî, nebatî ve hayvanî cevherlerin her birinin özel bir mizacı vardır. Karışımların en yetkini ise, insanda bulunur. Semavî ve arzî hareketler sebebiyle, insanî suretlerin kabulü gerçekleşir. Bu sebeple insan suretinin ve nefsinin sebebi de mufarık cevherler olup, istidatlardan dolayı etkindirler. Aşağı âlemin varlığı bu etkinin devamını sağlar” (1689: 236b). Bu sebeple insan, ay-altı varlıklar içinde en mükemmel olanıdır. Diğer varlıklardan düşünme, konuşma ve irade etme gibi özellikleriyle ayrılır. Ancak onunla ilgili konular filozofun nefis, ahlak ve siyaset alanlarında ele alınmıştır. Takdir edilmelidir ki, bu konu çalışmanın sınırları dışındadır.

SONUÇ

İbn Kemmûne'nin evren anlayışı, klasik Ortaçağ İslam kozmolojisi ve astronomisine dayanmaktadır. Nitekim bu kozmoloji dönemin Hristiyan ve Yahudi dinlerinin evren anlayışıyla da uyum içindedir. Bu minvalde evreni önce varlık olması bakımından inceleyen filozof, İşrâkiliğin üstün mümkünlik ilkesini benimseyerek, sudura dayalı hiyerarşik bir sistem oluşturmuştur. Buna göre evren, Tanrı bilgisinin zorunlu sonucudur. Tanrı'nın kendisinin Zorunlu olduğunu bilmesinden taşan İlk akıl, evrenin var olmasında aracı unsur olarak kabul edilir. Bu taşma vetiresinde gök akılları, nefsleri ve cisimleri Faal Akla kadar devam eder ve böylece ay-üstü varlıklarını oluşturan gökyüzü tamamlanır. Gök kürelerinin akla ve nefse sahip olmaları, dindeki meleklerle ve onların hareket kabiliyetlerine olanak tanıdığı için, gök akılları ve küreleri, ay-altı âlemdaki bütün olayların sebebidir. Gök akıllarının on, feleklerin de dokuz sayısı sınırlandırılmasına karşı çıkan İbn Kemmûne, Sabit yıldızlar feleğindeki gezegenlerin çokluğu konusunda Sühreverdî'ye katılarak Meşşâî düşünceye bu konuda eleştiri getirir. Hareket ve mekân konularında İbn Sînâ'yı takip eden filozof, boşluğun olmaması konusunda geleneğe uyar. Ay-altı âlemde toprak, su hava ve ateş olmak üzere dört küre katmanı vardır. Havanın üzerinde buhar ve duman tabakalarının sebep olduğu meteorolojik olaylar vuku bulur. Dört unsurun karışımından ise, madenler, bitki, hayvan ve insan türü meydana gelir.

İbn Kemmûne'de iç içe geçmiş kürelerden oluşan evrenin merkezinde ağırlığından ötürü Dünya bulunmaktadır. Onu sırasıyla Ay, Utarit (Merkür), Zühre (Venüs), Güneş, Merih (Mars), Müşteri (Jüpiter) ve Zuhâl (Satürn) olmak üzere yedi hareketli felek takip eder. Bunların dışında sabit yıldızlar küresi ve hepsini kuşatan felek bulunur. Ay-üstü âlemde değişime neden olmayan döngüsel hareket, ay-altı âlemde ise değişime sebep olacak doğrusal hareket vardır. Dünya'nın kendine mahsus hareketi yok iken, gök kürelerinin hareket ettirmesiyle gezegenler doğudan batıya doğru hareket ederler. Güneşin ve Ayın hareketleri dünyadaki iklimi ve zamansal olayları belirler. Yere en yakın gezegen olan Ay, unsurların ulaşabileceği en son mesafedir.

Evren hakkında çoğunlukla İbn Sînâ, Sühreverdî, Tûsî ve Urdî gibi İslam astronomi ve felsefe bilginlerinin eserlerinden istifade eden İbn Kemmûne, felsefi metot geliştirerek problemi çözmeye çalışmış, evrenin genel yapısını inceleyerek, bilgiye ulaşma ve onun aktarımı konusunda samimi bir gayret

göstermiş ve çalışmalarını bu minvalde sergilemiştir. Ancak filozof olmasının gerektirdiği bakış açısıyla meseleye yaklaştığı için, astronomi biliminin matematiksel ve mekanik yöntemiyle evreni incelemek yerine, daha çok ontolojik ve kozmolojik yapısıyla ilgilenmiştir. Bundan dolayı en azından bu konu çerçevesinde klasik ortaçağ felsefesi geleneğine tabi olduğunu ve yeni bir bakış açısı getirmediğini söyleyebiliriz. Son kertede Doğu ve Batı dünyasında astronomi çalışmalarını bir bütün içinde görmek istediğimizde İslam bilginlerinin evrenin fiziksel ya da matematiksel yorumuna dair 13. yüzyılda önemli gelişmeler gösterdiğini, hatta daha sonraki yüzyılda İbn Şâtir gibi Kopernik'i etkileyen önemli bir astronomi bilgini yetiştirdiğini hatırlatmak isteriz. Ancak İbn Kemmûne'nin içinde bulunduğu bu bilimsel miras, Kopernik'e Rönesans'a giden kapıyı açmış olsa da, o kapının niçin İslam topraklarındaki bilginler tarafından açılmadığı sorusu, halâ güncelliğini muhafaza etmektedir.

KAYNAKLAR

Aristoteles (1990). *Oluş ve Bozuluş Üzerine*, Çev. Celal Gürbüz, İstanbul: Ara Yayıncılık.

_____ (1996). *Metafizik*, Çev. Ahmet Arslan, İstanbul: Sosyal Yayınları.

_____ (1997). *Gökyüzü Üzerine*, Çev. Saffet Babür, İstanbul: Dost Kitabevi.

Arslan, İshak (2014). “Evrenin Sınırlarını Zorlamak: Hikmetü'l-İşrak ve Şerhlerinde Meşşâi Kozmoloji Eleştirisi”, *Nazariyat: İslâm Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi*, c.I, sayı: 1, ss. 141-164.

Fârâbî (1990). *el-Medinetü'l-Fâzıla*, Çev. Nafiz Danışman, İstanbul: MEB Yayınları.

_____ (1993). *es-Siyâsetü'l-Medeniyye*, Thk. Fevzî Mitrî Neccâr, Beyrut: Dârü'l-Maşrık

Huff, Toby E. (2010). *Modern Bilimin Doğuşu ve Yükselişi*, Çev. İnan Kalaycıoğulları, E. Tağman, A. Yetmen, Ankara: Epos.

İbn Kemmüne (1675). *Şerhu'l-Usûl ve'l-Cümel min Mühimmâti'l-İlim ve'l-Amel* (Şerhu'l-İşârât), Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 2516.

_____ (1689). *et-Tenkîhât fî Şerhi't-Telvîhât: el-İlâhiyyât*, Süleymaniye Ktp., Hekimoğlu Ali Paşa, nr. 854.

_____ (1982). *el-Cedîd fi'l-Hikme* Thk. Hamîd Mer'id el-Kübeysi, Bağdat: Câmîiatu Bağdat.

_____ (2003). *et-Tenkîhât fî Şerhi't-Telvîhât: et-Tabîyyât* (ed. Hossein Ziai-Ahmed Alwishah), California: Mazda Publishers.

_____ (2006a). *el-Kelimâtü'l-Vecîze, A Jewish Philosopher of Baghdad 'Izz al-Dawla Ibn Kammûna(d.683/1284) and His Writings* içinde, Nşr. Sabine Schmidtke-Reza Pourjavady, Leiden-Boston: Koninklijke Brill NV, ss. 139-185.

_____ (2006b). *Takribül-Mehacce ve Tehzibül-Hucce (Telhîsül-Hikme)*, A Jewish Philosopher of Baghdad 'Izz al-Dawla Ibn Kammûna(d.683/1284) and His Writings içinde, Nşr. Sabine Schmidtke-Reza Pourjavady, Leiden-Boston: Koninklijke Brill NV, ss. 196-206.

- İbn Sinâ (2005a). *Kitâbu's-Şifâ: Metafizik*, Çev. Ekrem Demirli, Ömer Türker, c.II, İstanbul: Litera Yayınları.
- _____ (2005b). *İşaretler ve Tembihler*, Çev. Ali Durusoy, Muhittin Macit, Ekrem Demirli, İstanbul: Litera Yayınları.
- _____ (2010). *Kitâbu's-Şifâ: Sema ve Âlem*, Çev. Harun Kuşlu-Muhittin Macit, İstanbul: Litera Yayıncılık.
- _____ (2013). *en-Necât*, Çev. Kübra Şenel, İstanbul: Kabalcı Yayıncılık.
- Kaya, Mahmut (2009). "Sudûr", *DİA*, İstanbul: TEDAV Yayınları, c. XXXVII, ss. 467-468.
- Langermann, Y. Tzvi (2005). Ibn Kammuna and The "New Wisdom" of The Thirteenth Century, *Arabic Sciences and Philosophy*, c.15, ss. 277-327.
- Müeyyedüddin el-Urdî (1995). *Târihu İlmi'l-Feleki'l-Arabi: Kitabül-Hey'e*, Thk. George Saliba, Beyrut: Merkezi Dirasati'l-Vahdeti'l-Arabiyye.
- Nasîreddin Tûsi (2015). "İzzeddin Eburrıza Sa'd bin Mansur İbn Kemmûne el-Bağdadî'nin Sorularına Cevaplar". *Ecvibetül Mesâli'n-Nasiriyye (Felsefe Mektupları Tûsi ile Bazı Çağdaşları Arasında Felsefi Yazışmalar)*, Çev. Murat Demirkol, Ankara: Fecr Yayınları, ss. 67-79.
- Pattabanoğlu, Fatma Zehra (2014). *İbn Kemmûne ve Felsefesi*, Ankara: Elis Yayınları.
- Saliba, George (2008). *İslam Bilimi ve Avrupa Rönesans'ının Doğuşu*, Çev. Günseli Aksoy, İstanbul: Mahya Yayıncılık.
- Sühreverdî (1999). *The Philosophy of Illumination: Hikmetül İşrâk*, Ed. John Walbridge-Hossein Ziai, Provo: Brigham Young University.
- _____ (2003). *et-Telvihât, Tabiiyyât, (et-Tenkihat fi şerhi't-Telvihat, Tabiiyyât içinde*, Ed. Hüseyin Ziyai-Ahmed Alwishah), California: Mazda Publishers.
- _____ (2012). *Hikmetül İşrâk (İşrak Felsefesi)*, Çev. Tahir Uluç, İstanbul: İz Yayınları
- Topdemir, Hüseyin Gazi-Unat, Yavuz (2019). *Bilim Tarihi ve Felsefesi*, Ankara: Pegem Akademi.
- Unat, Yavuz (2010). "Eski Astronomi Metinlerinde Karşılaşılan Astronomi Terimlerine İlişkin Bir Sözlük Denemesi", *OTAM*, c.II, ss. 633-687

